

36. Пашуто В. Т. Историческое значение Куликовской битвы / В. Т. Пашуто // Сказания и повести о Куликовской битве. – Л.: Наука, 1982. – С. 262-290.
37. Книга Большому Чертежу / Подгот. к печ. К. Н. Сербиной. – М.; Л., 1950. – 228 с.
38. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Ж.-Б. Шерер; Пер. з фр. В. В. Коптілов. – К.: "Укр. письменник", 1994. – 311 с.
39. Зиливинская Э. Д. Очерки культового и гражданского зодчества Золотой Орды / Э. Д. Зиливинская. – Астрахань: Астраханский государственный университет, Издательский дом "Астраханский университет", 2011. – 253 с.
40. Зиливинская Э. Д. Золотоордынская баня на Кучугурском городище / Э. Д. Зиливинская // Международные связи в средневековой Европе: Тез. науч. докладов и сообщений област. научно-практического семинара. – Запорожье, 1988. – С. 53-54.
41. Григорьев А. П. Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в.: хронология правлений / А. П. Григорьев // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Л., 1983. – Вып. VII. – С. 9-54.
42. Григорьев А. П. Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименование / А. П. Григорьев // Тюркологический сборник. 2006. – М.: "Восточная литература" РАН, 2007. – С. 117-168.
43. Федоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – М.: "Палеограф", 2003. – 352 с.
44. Гончаров Е. Ю. Монетные дворы Улуса Джучидов / Е. Ю. Гончаров // Монеты и денежное обращение в монгольских государствах. Труды международных нумизматических конференций. – М., 2005. – С. 97-102.
45. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 92-103.

Ельников М.В. Резиденция беклярбека Мамая и город Орду (к 60-летию исследований Кучугурского городища)

В статье анализируются проблемные вопросы Мамаевой Орды: локализация резиденции беклярбека Мамая и место его убийства, определения статуса города Орду и границ "приазовской нумизматической провинции". Рассматривается возможность расположения резиденции Мамая в районе Кременди-Базара и его убийство на речке Йылкы-су. Анализируется город Орду, который был столицей Мамаевой Орды при ханах Абдуллахе и Мухаммед-Булаке. В состав "нумизматической провинции", кроме Приазовья, включена территория Присамарья, где значительный процент монет чеканено в городе Орду.

Ключевые слова: Мамаева Орда, беклярбек Мамай, Абдуллах, Мухаммед-Булак, Кременди-Базар, город Орду, Йылкы-су.

Elnikov M.V. The residence of beklyarbek Mamay and the city of Ordu (on the 60th anniversary of the Kuchugur hill studies)

This article analyzes the problematic issues of Mamay Horde: localization of residence of beklyarbek Mamay and place of his murder, status of the Ordu city and boundaries of the "Pryazovia numismatic province". The possibility of the location of the residence of Mamay in Kremendi-Bazar and his murder on the river Yylky-su are considered. The Ordu city that was the capital of Mamay Horde in the age of khans Abdullah and Muhammed-Bulak is analyzed. The structure of "numismatic province", besides Pryazovia, includes the Prissamarye territory, where a significant percentage of coins minted in the city of Ordu.

Keywords: Mamay Horde, beklyarbek Mamay, Abdullah, Muhammed-Bulak, Kremendi-Bazar, the city of Ordu, Yylky-su.

УДК 94(477)"15/16"

І. А. Мельничук

РОЛЬ ПРИКОРДОННИХ УРЯДНИКІВ І СТАРОСТ В ОРГАНІЗАЦІЇ КОЗАЦТВА ТА ВИОКРЕМЛЕННЯ З КОЗАЦЬКОГО СЕРЕДОВИЩА ВЛАСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕЛІТИ (кінець XV – перша половина XVI ст.)

Стаття розкриває організаційну та координуючу роль прикордонних урядників (князів, намісників, воевод) і старост порубіжних міст і містечок Великого князівства Литовського у військових ініціативах українського козацтва першої половини XVI ст. Виявлено, що в кінці XV – першій половині XVI ст. у степовому прикордонному поясі між володіннями Литви та Криму склалася постійна та організована козацька страда, основними заняттями якої були уходництво та оборонні зусилля. Першими організаторами козацтва, що перевели вектор його активності від спонтанних виступів до спланованих операцій, були прикордонні старости та князі. Правлячі кола Литви, з огляду на напружені стосунки з Кримським ханством, на офіційному рівні засуджувало козацькі виступи, але фактично не перешкоджали ініціативі старост, негласно підтримуючи перетворення козацтва на ефективну оборонну силу. Паралельно відбувався процес виокремлення з козацького середовища власних виборних лідерів, які на середину першої половини XVI ст. здатні були об'єднувати свої загони для проведення узгоджених операцій. На середину XVI ст. визріло питання про створення в пониззі Дніпра постійно діючого форпосту козацтва, що давало б додаткові переваги по його мобілізації, координації дій, реалізації системної оборонної та наступальної стратегії.

Ключові слова: князь, воевода, староста, оборонна стратегія, кордон, українське козацтво.

Соціально-політична та економічна ситуація на українських землях степової прикордонної смуги, що належали Литві, а після Люблінської унії 1569 р. відійшли у володіння Польщі, досить детально аналізувалася кількома поколіннями українських істориків – починаючи від перших фахових оцінок М. Грушевського, В. Антоновича та Д. Яворницького, через глибокі та ґрунтовні дослідження вчених радянської доби: І. Крип'якевича, О. Апанович, Ф. Шабульдо, – до сучасних фундаментальних досліджень В. Смолія, В. Степанова, Н. Яковенко, В. Щербака, О. Моці, В. Брехуненко, О. Струкевича, Т. Чухліба та ін. Українська історична наука дійшла висновку, що вагому роль на початковому етапі організації козацької страти у окремий військово-господарський стан Речі Посполитої відіграли прикордонні урядники і старости, що займалися такою роботою за велінням обставин і часто за власною ініціативою. У цьому українські фахівці згодні з думкою польських вчених О. Віттіга, О. Яблоновського, К. Пулацького, В. Петкевича та ін., принципово розходяться по питанню етнічної належності перших організаторів козацтва – як відомо, польські вчені основні заслуги у цьому процесі віддають саме представникам польської, у меншій мірі литовської шляхти.

Метою нашої статті ми ставимо показ загальної картини військово-політичної та економічної ситуації на українському кордоні зі Степом у кінці XV – першій половині XVI ст., важливій цементуючій ролі прикордонних урядників і старост у оборонній стратегії Литви вказаного періоду, залученню ними козацтва та т.зв. «служебників» до охоронної діяльності та наступальних операцій на кримському та московському напрямках. Особливу увагу ми акцентуємо на виділенні з козацької маси на початку XV ст. власних військових лідерів, які дали початок складанню на Подніпров'ї та Запоріжжі козацької старшинської еліти.

Литовські політичні еліти XIV–XV ст. довгий час не розраховували на серйозний опір ногайцям і татарам з боку свого рідкого прикордонного замкового ланцюга та нечисленного населення порубіжних міст і містечок, близько ста років не бачили вони реальної сили і в козацтві.

Натомість литовські удільні князі готувалися зустрічати набіги степовиків в глибині більш населеної української території, про що свідчать значні фортифікаційні зусилля по розбудові ними своїх столичних замків. Любарт суттєво (на 4 метри) наростив стіни під артилерію та вогнепальну зброю у Луцькому замку, збудованому наприкінці XIII ст. – він і нині вражає своїми масштабами; Коріятовичі зробили майже неприступними Скалу та свою столицю Кам'янець на Поділлі [1, 2], значно укріпивши інші фортеці, які дісталися Федору, Олександрові, Костянтину та Юрію після битви на Синіх Водах – Білу Церкву, Тарговицю, Путивль і збудувавши нові замки Бекоту та Смотрич [3, с.44]; Володимир Ольгердович на Княжій Горі над Подолом у Києві будує могутню фортецю зі столітніх дубів, що простояла з кінця XIV до кінця XVII ст. [4, с. 96].

Вітовт, ліквідувавши удільні князівства, посилив централізацію Литовської Русі і захисну структуру зберіг та розширив (найбільшими замками при ньому були Житомирський (115×130 м), Канівський (95×44м), Вінницький (50×50м) [5, с.155]. В цей період козаки неодноразово згадуються у Литовських літописах як допоміжні сили при тих чи інших військових та політичних діях литовських еліт, але були це поки що козаки татарські, які дістали дозвіл на проживання в межах прикордонних володінь князівства. Служиві татари ще з часів Ольгерда осідали в Литві, за Вітовта така практика стала звичною [6, с.144-148]: правлячі еліти князівства докладали неабияких зусиль для залюднення прикордоння будь-яким лояльним населенням, здатним тримати зброю. Деякі з них за добру службу, але особливо ті, що служив толмачами при замках та в Києві, отримували землі та боярський титул (Солтановичі [7, с.60-61], Берендеї, Мелікбаші [8, с. 447-452] та ін.). До «булгаків» – служилих татар, що отримали боярські вотчини в межах Київщини, польські дослідники Й. Вольф, С. Дзядюлевич, О. Яблоновський, В. Віттіг відносять відомі роди Аксакових, Бовсуновських [9, с.685], Кантемирів, Ущарів, Круків, Кокоричів, Яголдаївичів, Половців, Малікбаші, Кунцевичів та ін. [10, с. 368, 377, 382, 386, 401—402, 410, 412, 448; 11, с.108, 295; 12, с.37-38]. У «Актах з історії Південно-Західної Росії» згадується про боярські роди татарського походження та землі, які їм належали: Ленковичів – нащадків татарського толмача Берендея (Вишенки), Бутовичів придомку Брусиловичів, Коркошків-Долматів (Губарівські ґрунти з Піщаницею, Корчаківкою з 1478 р.) і т. ін. [13].

По смерті Вітовта 27 жовтня 1430 р. Велике князівство струсила десятилітня громадянська війна. Чергове послаблення Литовської Русі призвело до автономізації українських Волині і Київщини та періоду «сонної тиші», за образним виразом Н. Яковенко [4, с.107], коли місцеві еліти замкнулися на внутрішніх інтересах і особах своїх князів (Свидригайла (1442–1452) на Волині та лінії Київських Ольгердовичів – Омельковичів). Але деяке тимчасове відсторонення українських земель від загальних литовських подій не означало, що місцеві еліти не займалися укріпленням кордонів. Пішли вони найпростішим шляхом, за рахунок економічних та статусних стимулів наповнюючи степові рубежі міщанством та дрібним боярством, надаючи йому на пільгових умовах землі та місцеві уряди. Найбільш активно подібні процеси проходили на Київщині, землі якої були найбільш розтягнуті вздовж кордону зі Степом. Території, контрольовані порубіжними замками – Черкасами, Каневом, Звенигородом, Любечем, Остером, як помічає Н. Яковенко, інтенсивно наповнювались за рахунок прошарку «так званих *кінних слуг* – дрібних бояр, наділених землею під обов'язком військової служби» [4, с.104]. За дрібним боярством потягнулися і родовиті бояри, магнати та князі, не бажаючи втратити шанс прикупити, або й захопити/відібрати шмат надзвичайно перспективної з точки зору господарювання землі. Литовські правлячі кола охоче закріплювали за магнатами та князями фактичні земельні володіння шляхом привілеїв і дарчих, особливо, якщо ті не відсиджувалися в столицях, а проявляли себе в активній розбудовчій та оборонній діяльності, займаючи уряди на прикордонні. Про це свідчить, наприклад, Привілей 1499 р., підписаний 23 червня у Вільно: «Привілей великого князя Литовського Олександра князю Костянтину Острозькому, великому гетьману литовському, старості брацлавському і звенигородському, за вірну службу та заслуги на маєток Звягель і волость у Київському

повіті, раніше належних князям Василю та Андрію Семеновичам Звягельським; наданий за згоди Панів-Ради» [14, S. 117–118].

Окрім шляхти, стимулювалася і порубіжна господарська активність міщан. Ланцюг прикордонних міст і містечок разом з Магдебурзьким правом отримав землі для ведення хазяйства та промислової діяльності.

Однак головною колонізаторською силою Степу залишалось козацтво, для яких Дике поле було домівкою і засобом для існування. Впевнено орієнтуючись на степових просторах, які для більшості європейців ще довго залишалися Terra incognita, козаки засновували свої хутори і засіки іноді далеко за межами офіційних державних володінь, часом слугуючи провідниками дипломатичних та військових місій литовської та польської влади. Марцін Бельський, описуючи під 1489 р. похід Яна Альбрехта, сина короля Казимира IV, проти татар, зазначив, що польське військо просувалось у степах Східної Подолії лише завдячуючи допомозі місцевих козаків, які добре знали свої краї [15, s. 882].

Козацькі сади і пасіки, розведення худоби, сільське господарство і ремесла, масштабний мисливський та рибальський промисли дали поштовх для розвитку прикордонної торгівлі і піднесення економіки українських земель в цілому. Як зазначає В. А. Голобуцький: «У другій половині XV та на початку XVI ст. у верхів'ях Південного Бугу, біля Соба та Синюхи, на Росі, Тясміні, а також на лівому березі Дніпра – по Трубежу, Сулі, Псьолу і т.д. з'являється чимало слобод і хуторів. Населення їх вважало себе козаками. Невдовзі козацькі поселення зайняли значну смугу східного українського пограниччя – від дніпровського Лівобережжя і до Дністра» [16, с. 44]. Французький інженер Г. де Боплан, що перебував в Україні у 1630–48 рр., звертаючись до короля Яна Казимира у передмові до свого «Опису України», так оцінював господарські зусилля перших півтори сотні літ козаччини: «...населення тих слобід відсунуло далеко вперед кордони земель і так ревно взялося обробляти здобуті неродучі землі, що нині завдяки їхній неймовірній родючості звідти плывуть найбільші прибутки для Вашого королівства.

Ця новозавойована земля є непоборною твердиною проти військової могутності турків і підступних нападів татар, міцною перепороною, здатною зупинити їхні часті руйнівні набіги; той ворог страшенно здивувався, зустрівши у провінції, яка була тереном для переможного походу його війська, нездоланну причину своєї ганьби, а також і свого занепаду» [17, с. 21].

Українське козацтво до кінця XV – початку XVI ст. поступово, але неуклінно організовується у реальну силу, а тому з'являється у документах то в якості розбійників, то промисловиків – ухадників. Порівняймо перші з них, зауваживши, що в усіх випадках мова йдеться про одну й ту саму соціальну страту. Великий князь Литовський Олександр Казимирович (1492–1506), даючи у 1499 р. Києву Уставну грамоту, наказує: «Которые козаки з верху Днепра и с инших сторон ходят водою на Низ до Черкас и далее и што там здобудуть, с того со всего воеводе десятое мають давати; а коли рыбы привозять, з верху, або з низу, просолныи и вяленые до места Киевского, тогда мает осмник воеводин то осмотрети и обмытити, и мает на город взяти от бочки рыб по шести грошей, а от вяленых рыб и свежих десятое. А коли привезут до места Киевского рыбу свежую, осетры, тогда не мають их целиком продавати, олиж мусить осмник от каждого осетра по хребтине взяти, а любо от десяти осетров десятого осетра» [18, с. 194]. Тут мова йде про «козаків з верху Дніпра і с інших сторін», з чого випливає, що козакування на кінець XV ст. стає масовим явищем, і князівська адміністрація вводить податок у вигляді десятини на їх торгівлю рибою у Києві. У архівних «Актах Південної та Західної Росії» під 1490 р. сповіщається, що «черкаські київські» здійснили похід під Очаків, а у листі-відповіді Великого князя Олександра від 1492 р. на скаргу кримського хана вказано, що козаки, спустившись човнами по Дніпру, напали на татарську галеру під Тягинєю і пограбували її [19, с.141–142; 15, с. 882]. У даних випадках козаки (або, як їх ще називали, «черкаси»), вочевидь, мстилися татарам Менглі-Гірею за набіги вглиб литовських і польських володінь в Україні, що з 1480 р. стали регулярними і проводилися практично щороку. Ми бачимо, що з самих витоків козацької організації вона поєднувала в собі військову та господарські функції. І, хоча у цих найперших документах імена ватажків козацтва не відбито, дуже скоро вони стають добре відомими всім зацікавленим сторонам – правителям Криму, Польщі, Литви та Москви. У 1489 р. козаки київського воєводи Паца («Пана Юрьєва люди Пацевича») під проводом ватажків Богдана, Голубця і Васьки Жили, на Таванським перевозі здійснили напад на караван московських купців, що вертався з Криму [20, с.23]. Іван III, що поскаржився на це литовському Великому князю, ще не називає цих людей козаками, але для московського уряду їх назва незабаром стане звичною: 1490 р. кримський хан прямо звинуватив у нападі на московського посла Суботу «козаків з Черкас» [21, с.83], а у 1499 р. в своєму листі поділився з Іваном III проблемою, що козаки постійно морем нападають на передмістя Очакова, беруть сіль без мита та «многія лиха чинять» [20, с.290]. Зимом 1502–1503 р. козаки влаштували пастку кримському посольству, перекивши човнами Тягинську переправу через Дніпро [21, с.24; 22, с.54], а влітку 1504 р. знову напали на караван турецьких купців та посольства Криму [23, S. 269]. Обидва рази Великий князь Литовський змушений був реагувати на скарги хана, посилаючи людей шукати розбійників та відібране майно. Однак зусилля київського та черкаського старост по такому розшуку проводилися формально – литовська влада, не зважаючи на нетривкі домовленості з Кримом про мир, прекрасно знало їм ціну і, за великим рахунком, не вважала Менглі Гірею чимось аж надто суворо зобов'язаною: у 1499 р. татарами були розорені Поділля, Брацлавщина і Белз; у 1500 р. – Київщина, Холмщина і знову Белзька земля; цього ж року кримський хан збирався разом зі своїм союзником Іваном III воювати Київ, але, не дочекавшись звісток з Москви, восени надіслав своїх синів у набіг на Польщу та Литву, які спустошили Волинь, Брацлавщину та Берестейщину, Галичину і Холмщину, привівши 50 тис. українських невільників з походу [5, с.162]. І в наступні роки, інколи й по два рази, набіги продовжувалися, не зважаючи на клятви хана і принизливі виплати («споминки») литовської держави кримцям задля запобігання агресій. Ось на такі речі потрібно було реагувати, і литовська влада по мірі сил намагалася це робити, збираючи військо і подекуди

отримуючи перемоги, як це сталося, наприклад, під Заславом 1490 р. [5, с.162], коли об'єднані волинські і польські війська розгромили татарський загін вже на зворотному шляху з глибин Польщі.

На Порубіжжі стримуючими факторами для організації відпору нищівним набігам татар, окрім гарнізонів замків та ополчення з міщан і селян, зорганізованого прикордонними старостами, все активніше ставало козацтво. Було б нелогічно, якби найбільш підприємливі та віддані службі старости не скористалися військовими навичками та глибоким знанням тонкощів виживання у степу козацької маси, що жила і діяла поруч. Ще В. Антонович зазначив, що старости почали віддавати т.зв. «служби» сільським громадам, коли за однією «службою» закріплювалося до 200 десятин землі при умові виставити одну людину у військо. Це надавало порубіжному селянству певну автономію від влади і, за словами дослідника, закладало основи козацького вічового об'єднаного устрою [24, с.48]. Люди, виділені до війська громадою, потрапляли в число службників місцевих урядників – воєвод і старост. Тому, з нашої точки зору, зауваження О. Б. Головка, одного з авторів сучасної фундаментальної праці «Історія українського козацтва» про те, що місцева литовсько-руська влада здогадалася наймати на службу козаків значно раніше за винахід польськими елітами козацького реєстру в 60-х рр. XVI ст., є цілком слушним [25, с.65]. Крім того, зазначає О. Головка, Король польський та Великий князь Литовський Сигізмунд I у 20-ті рр. XVI ст. кілька разів вдавався до прямого найму козацьких сил для тактичних військових акцій (козацький похід 1524 р.; використання козацького загону М. Козака, що тиждень втримував татарське військо на переправі через Дніпро під Черкасами) [25, с.64-65].

Попервах козацьких зверхників елітою за всіма ознаками назвати було важко – товариство і окремі ватаги очолювали на першій погляд випадкові люди, видатні за своїми здібностями сміливці та авантюристи. Не можна назвати суто козацькою елітою і людей не випадкових, призначених владою, в характерах яких також була закладена гримуча суміш рішучості, тверезого розрахунку та продуманої авантюристичності – прикордонних старост та князів. Ці вихідці з елітних верств організовували оборону по обов'язку служби та захищаючи, в тому числі, і власні володіння – як, приміром, Костянтин Острозький чи Предслав Ляндскоронський. Більшість з них не висувала козацька маса – вони самі для себе визначали долю і завдання очолити православний прикордонний люд у боротьбі проти «басурман». Саме таким, причому аргументовано, змальовує князя М. Вишневецького (Байду) В. А. Голобуцький [16, с.72-84], такими були, попри всі чесноти, князь Богдан Глинський, Семен Полозович, Криштоф Кмитич, знаменитий воєвода Претвич, дяк Ржевський, що очолював загін путивльських козаків з тогочасної території Московії, Остафій Дашкович та ін.

Діяльність деякого з них не обмежувалася лише прикордонною службою: займаючи не останні місця в литовсько-руській елітній ієрархії, вони разом зі своїми козаками брали активну участь у внутрішній та зовнішній політиці держави перших десятиліть XVI ст.: повстанні Глинських та двох литовсько-російських війнах (головні ролі у цих подіях відігравали самі Глинські, К. Острозький, О. Дашкович та ін.). Протягом першої половини 20-х рр. великий гетьман литовський, староста брацлавський, вінницький та звенигородський, князь К. Острозький прославив своє ім'я двічі: він разом з польським коронним гетьманом М. Каменецьким очолював об'єднані литовсько-польські сили у перемозі 6-тисячного союзного волинсько-польського війська над 20-тисячним татарським загоном під Вишневецем 28 квітня 1512 р. [26, с. 85-86] та у оспіваній літописом і літературною традицією перемозі над московськими військами під Оршею 8 вересня 1514 р. [27, с.10, 118-127].

Ці звитяги призвели до важливих для Литви та самого князя наслідків: Менглі-Гірей, принісши клятву на Корані, змушений був укласти черговий мир з Великим князівством і дійсно кілька років не допускав набігів на українські землі [28, с. 80-83], а сам гетьман вшанований був тріумфом, який, за прикладом давніх римлян, влаштував йому у Вільному та Варшаві Сигізмунд I, одночасно видавши універсал про призначення його паном віленським. Український князь К. І. Острозький нарешті увійшов повноправним членом до вищого кола литовського нобілітету.

Інші здобутки та поразки К. Острозького у боротьбі з татарами – розгром його війська 2 серпня 1519 р. під Сокалем; успішний похід 40-тис. литовської армії та козаків О. Дашковича у Крим навесні 1524 р., що увінчався взяттям Очакова [29, с. 388-389]; найбільша перемога 27 січня 1527 р. над татарами під Вільшаницею (в битві брали участь і козаки О. Дашковича, київського воєводи А. Немировича, загоми князів Ф. Сангушка, Івана та Олександра Вишневецьких, Ю. Слуцького та О. Чарторийського); зрив походу кримців від самої чутки про наближення князя у 1516 р. [5, с.157-158], – накладалися на надзвичайну активність інших українських старост та козацьких ватажків на татарському напрямку в першій половині XVI ст. Мацей Стрийковський сповіщає про вдалі дії загонів П. Ляндскоронського та О. Дашковича у 20-30 рр. XVI ст., поході волинського та київського ополчень під Очаків, перемозі під озером Овідія 1516 р. та ін. [29, с. 388-389]. 1523 р. загін О. Дашковича знищив укріплене татарське місто Іслям-Кермен [30].

У червні 1524 р. Саадет Герая виступив у похід на Велике князівство Литовське. Кримсько-татарська орда під проводом царевичів: калги Узбек Герая, Іслям Герая, Бучек Герая та Янтур Герая вдерлася в межі українських литовських земель. Похід завершився невдало. Осінню на зворотному шляху кримці були розбиті на дніпровській переправі українськими козаками Семена Полозовича та Криштофа Кмитиця [31, с. 158-169]. 1530 р. відбулася перемога козаків над кримцями біля Голтви [32, с.108-109].

Інтенсивність козацьких виступів ще більше посилювалася у 30-50-ті рр. XVI ст. [25, с.63-65]. В цей період козаки починають діяти об'єднаними загонами, за власною ініціативою, під орудою не місцевих старост, а своїх отаманів. Про один з таких випадків ми дізнаємося під 1533 р., коли одночасно та узгоджено діяли три козацькі загоми під проводом Масла, Ворони і Солтанця [25, с.61]. Інший випадок зафіксовано у 1554-55 рр., коли одночасні дії розпочали козаки Канева, Черкас, Вінниці, Брацлава та інших прикордонних міст

загальною кількістю понад 800 чоловік на чолі зі «старшими козаками Карпом, Андрушой, Лесуном і Яцком Білоусом» [33, с.22]. Це свідчить про те, що із козацького середовища вже виокремилася власна військова еліта, яка згодом почала нараховувати адміністративні та політичні функції. На прикордонні вимальовувалася цілісна картина постійного та активного організованого збройного та неорганізованого партизанського опору степовим агресіям. Вищі кола Литви були втягнуті у тривалі війни з Ливонією і Москвою, де були зосереджені основні військові та матеріальні ресурси, тому дорожили будь-яким, навіть коротким, перепочинком на кримському напрямі. Тому, офіційно засуджуючи дії прикордонних старост, козацьких ватажків та населення, які намагалися помститися за кожний татарський набіг, залишали нові численні скарги на козаків з боку кримських ханів без дієвої реакції. Все це складалося у чітку стратегію литовських еліт першої половини XVI ст., яка свідчила про те, що південно-східні українські території Литва втрачати аж ніяк не збиралася, не зважаючи на зусилля кримських еліт по поверненню земель і політичного впливу колишньої Золотої Орди.

Здібні козацькі ватажки з числа литовських князівсько-шляхетських еліт перших ста літ козаччини мали безумовний військовий та організаторський талант та державницьке мислення. Невеличкі литовські замки на порубіжжі – Любеч, Остер, Звенигород, – тримали мізерні гарнізони і через брак коштів поступово занепадали: Литва економічно знемагала під тягарем перманентних зовнішніх війн та внутрішніх смут. Найбільш відомі та боєздатні Черкаський та Канівський замки мали сторожу у роту жовнірів та 60 служебників, а також місцевих бояр, що несли кінну службу [34, с. 91-105] і кількадесят бояр та замкових слуг [35, с. 77-91] відповідно. Наявність артилерії та мобілізація місцевих жителів давала змогу гарнізону як максимум протриматися до підходу регулярних військ та ополчення; кілька разів на рік з цих укріплень виїздила кінна сторожа (т.зв. «польна сторожа») для «огляду території» [16, с. 51]. Про великі превентивні операції не могло бути й мови – ногайський або татарський загін у типовому набігу очолював, як правило мурза або бей, який не приводив з собою менш ніж 20 тис. шабель, якщо в набіг вирушав хан – то 100 тис. [21, с.46] А саме про такого типу військові дії замислювалися найбільш прозорливі козацькі ватажки.

О. Дашкович, користуючись своїм успіхом в обороні Черкас від татарського нападу, як пише В. Антонович: «подався до великого князя литовського, щоб надати козакам самостійну організацію. Але поради його не послуhalися...» [24, с.51]. О. Дашкович тоді пропонував Сигізмунду I на Петриківському сеймі створення постійного гарнізону з 2 тис. козаків на одному з островів Дніпра [36, с. 366].

Актуальність організації постійних козацьких формувань у пониззі Дніпра ставала очевидною, тим більше у степовій людності виробився досвід «партизанських» вилазок проти кримчаків і переслідування татарських караванів зі здобиччю далеко вглиб Степу. Реалізувати ці задуми невдовзі вдалося наступникам першого покоління суто козацьких вождів.

З огляду на високу боєздатність козацьких загонів, владні еліти Литви, починаючи з останньої війни з Москвою (1534–1537 рр.), починають використовувати найбільш організовані з них і на інших напрямках, крім кримського. За свідченням М. Бельського, О. Дашкович в цей період зібрав 3000 козаків і «довго і широко... московські землі воював» [15, с.1068]. О. Б. Головко приводить документальні свідчення сучасників про два переможні походи черкаського старости на Московію у 1534 р. та 1535 р. [25, с. 61]. Беручи до уваги, що під час цих акцій О. Дашкович мусив залишати у Каневі та Черкасах значні сили на випадок набігу татар (гарнізони, ополчення, служебників, сторожу), можемо припустити, що він спирався під час походів виключно на козаків.

Якщо організатори козацтва, політики та військові діячі «першого ешелону» військово-адміністративних еліт Литви, як князі К. Острозький, Ф. Сангушко або Б. Глинський, були зв'язані загальною зовнішньополітичною стратегією держави, то старости разом зі своїми загонами діяли напівавтономно, а то й взагалі проводячи операції за власним розсудом, самі встановлюючи та визначаючи закони буття прикордонних земель. Історія, окрім згаданих вище, залишила нам чимало імен провідників козацтва з числа «другого ешелону» литовських еліт: урядників і старост Я. Сецингівського, Б. Корецького, С. Пронського, М. Сенявського, Є. Струся та ін. Всі вони, спираючись на служебників, найманців та охочих з числа козацтва, наблизили момент, коли козацька сила, відчувши можливості до самостійних дій та висунувши зі своїх надр виборних, а не призначених владою очільників, встала на власні крила.

Підсумовуючи підсумки першого етапу дій козацтва та його еліт в межах Великого князівства Литовського, можна зробити наступні висновки:

В кінці XV – першій половині XVI ст. у степовому прикордонному поясі між володіннями Литви та Криму склалася постійна та організована козацька страта, основними заняттями якої були ухоронництво та оборонні зусилля.

Першими організаторами козацтва, що перевели вектор його активності від спонтанних виступів до спланованих операцій, були прикордонні старости та князі. Вони ввели у практику наймання козацьких загонів з метою виконання функцій розвідки, кур'єрської служби, охорони переправ і замків, організації засідок, здійснення військових походів у глиб Степу та у Крим.

Правлячі кола Литви, з огляду на непрості стосунки з Кримським ханством, на офіційному рівні засуджувало козацькі виступи, але на практиці як мінімум не перешкоджали ініціативі старост, негласно підтримуючи перетворення козацтва на ефективну оборонну силу.

Паралельно відбувався процес виокремлення з козацького середовища власних лідерів, які на середину першої половини XVI ст. здатні були об'єднувати свої загони для проведення узгоджених операцій.

На середину XVI ст. визріло питання про створення в пониззі Дніпра постійно діючого центру козацтва, що давало б додаткові переваги по його мобілізації, координації дій, реалізації системної оборонної та наступальної стратегії.

Таким чином, українське козацтво до середини XVI ст. готово було прийняти на себе більш широкі функції по охороні та захисту степових кордонів, а зв'язки його перших лідерів з числа литовсько-руських князівсько-шляхетських еліт рознесли по Європі.

Джерела та література

1. Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku. В кн.: Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. Kraków, 2000.
2. Prochaska A. Podole lennem Korony 1352–1430. «Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny», seria 2 (Kraków), 1895. t. 7.
3. Хроніка Литовська і Жмойтська. // ПСРЛ. – Т. XXXII. – 1975. – С. 44.
4. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця VIII ст. / Н. М. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 380 с.
5. Крип'якевич І. Запорозьке військо. / Історія українського війська // Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
6. Черкас Б. В. Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV–XVI століть / Б.В. Черкас // Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — Вип. 1. — С. 144-148.
7. Акты, относящиеся к истории южной и западной России. – Том 1. – С. 60-61
8. Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.
9. Jozef Wolff. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku, Warszawa, 1895.
10. Dziadulewicz Stanisław. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. – Wilno, 1929.
11. Aleksander Walerian Jabłonowski. Źródła dziejowe. Ziemie ruskie. Ukraina. Kijow — Braclaw. – Варшава, 1897. – Т. XXII. – С. 108, 295
12. Wiktor Wittig. Nieznana Szlachta Polska I Jej Herby.– Krakow, 1912. – S. 37-38.
13. Акты, относящиеся к истории южной и западной России. – Т. 1. – № 161
14. Archiwum Książąt Lubartowiczow-Sanguszkow w Sławucie. – Lwow, 1887. – Т. 1. – № 117. – S. 117–118.
15. Kronika Polska Marcina Bielskiego.– Sanok, 1856. – Т. 2.— S. 882, 1068
16. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. / В. А. Голобуцкий. – К. : Гос. изд-во политической литературы УССР, 1957. – 461 с.
17. Боплан, Г. Левассер, де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Перекл. Я. І. Кравця, З. П. Борисяк. Передм. Я. Д. Ісаевича, В. А. Смолій. – К., 1990. – 208 с.
18. Акты, относящиеся к истории западной России: 1340–1506.– Т. 1. – С. 194.
19. Акты, относящиеся к истории западной России: 1340–1506. – Т. 1. – С. 141-142
20. Сборник Российского исторического общества. – СПб., 1882. – Т.35. – С. 23.
21. Грушевський М. Історія України-Русі. – К., 1995. – Т.7. – С. 83.
22. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. / В. А. Голобуцкий. – К. : Гос. изд-во политической литературы УССР, 1957. – 461 с.
23. Pulaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarow perekopskich (1469-1415) // Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowei XV wieku. Kraków–Warszawa, 1881. – S. 269.
24. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. / Післям. М. Ф. Слабошпицького; комент. О. Д. Василюк та І. Б. Гирича. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
25. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – 800 с.
26. Podhorodecki, Leszek. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV—XVIII w. — Warszawa, 1987.
27. Волынская краткая летопись. / ПСРЛ — М., 1980. — Т. 35 — С. 10, 118-127.
28. Borawski, Piotr. Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1986.
29. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Królewiec, 1582.
30. ЦДІА України. – Ф. КМФ 36 (Литовська метрика). – Оп.1. – Од. зб. 7. – Арк. 790-791, 911, 948.
31. Гайворонский О. Повелители двух материков. – Киев-Бахчисарай, 2007. – Т. 1. – 400 с.
32. Черкас Б. В. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба за владу Іслам-Гірея у 20–30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – Вип. 1 / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 463 с.
33. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского. – М., 1843, – С. 20.
34. Архив Юго-Западной России. – ч. VII. – Т.І. – док. № 14. – С. 77-91.
35. Архив Юго-Западной России. – ч. VII. – Т.І. – док. № 15. – С. 91-105.
36. Acta Tomiciana. – Т. 16. – Poznań, 1857 – S. 366.

Мельничук И. А. Роль приграничных урядников и старост в организации украинского казачества и выделение из казацкой среды собственной военной элиты (конец XV – первая половина XVI в.)

Статья раскрывает организационную и координирующую роль пограничных чиновников (князей, наместников, воевод) и старост приграничных городов и городков Великого княжества Литовского в военных инициативах украинского казачества первой половины XVI в. Установлено, что в конце XV – первой половине XVI в. в степном приграничном поясе между владениями Литвы и Крыма сложилась постоянная и организованная казацкая стража, основными занятиями которой были уходничество и оборонительные усилия. Первыми организаторами казачества, которые перевели вектор его активности от спонтанных выступлений к спланированным операциям, были пограничные старосты и князья. Правящие круги Литвы, учитывая напряженные отношения с Крымским ханством, на официальном уровне осуждали казацкие выступления, но фактически не препятствовали инициативе старост, негласно поддерживая преобразования казачества в эффективную оборонительную силу.

Параллельно происходил процесс выделения из казацкой среды собственных выборных лидеров, которые к середине первой половины XVI в. способны были объединять свои отряды для проведения согласованных операций. На середину XVI ст. созрел вопрос о создании в низовье Днепра постоянно действующего форпоста казачества, что давало бы дополнительные преимущества по его мобилизации, координации действий, реализации системной оборонной и наступательной стратегии.

Ключевые слова: князь, воевода, староста, оборонительная стратегия, граница, украинское казачество.

Melnichuk I. A. The role of the frontier officers and elders in the organization of Ukrainian Cossacks and Cossack selection from among its own military elite (the end of the first half of the XV-XVI century).

The article discloses the organizational and coordinate role of the frontier Cossack officers (princes, vicegerents, voyevod) and headmen of boundary towns and small towns of the Great Lithuanian principedom in the military initiative of the Ukrainian Cossacks of the first half of the XVII century. It's revealed that at the end of the XV century – the first half of the XVI century in the steppe boundary zone between the dominion of Lithuania and the Crimea the constant organized Cossack stratum emerged. The main task of it was flight and defensive efforts. The first organizers of Cossacks who removed the vector of its activity from spontaneous actions to planned operations were the boundary headmen and princes. Taking into consideration the tense relationship with the Crimean khanate the ruling circles of Lithuania dispraised the Cossacks' actions on the official level but in fact didn't obstruct the headmen's initiative, secretly supporting the transformation of the Cossacks to the effective defensive power. Parallel with it was the process of severance from the Cossacks environment its own elected leaders who in the middle of the first half of the XVI century were able to unite their own detachments for realization of their concerted operations. In the middle of the XVI century there matured the question about the creating the constantly acting outpost of the Cossacks in the Lower Dnipro which would give the additional advantages to its mobilization, coordination of actions, realization of the systematic defensive and offensive strategy.

Key words: prince, voyevoda, headman, defensive strategy, boundary, Ukrainian Cossacks.

УДК 94:314.122.6(477.5/64)"17"

Л. Г. Іванова

ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАПОРІЗЬКОМУ КРАЇ ТА ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ У XVIII ст.

У статті розглядаються особливості формування етнічної території у XVIII ст. в Південно-Східному та Південному регіонах сучасної України. Виділено чотири етапи міграційних рухів, які мали своєрідну форму селянської та військової колонізації. Відзначається зміна характеру економічних та суспільних відносин на землях Запорозької Січі та Південно-Східної і Південної України. Відтворюється кількісне зростання чисельності населення, його етнічний та соціальний склад. У статті наголошується на провідній ролі українського етносу у господарському освоєнні регіону. Поряд із тим підкреслюється створення своєрідного етнокультурного симбіозу народностями, які брали активну участь у заселенні Південної України та Запорозького краю.

Ключові слова: етнічна територія, господарська колонізація, домінуюча роль українського селянства, інтенсивне залюднення, Запорозька Січ, Північне Причорномор'я, етнокультурний симбіоз.

Життєвий географічний простір ніколи довго не залишався без людської присутності. Ритми переселенських рухів і заселення нових територій залежали від багатьох факторів: активності й готовності того чи іншого народу осягнути нові землі; від соціально-економічної необхідності й від політичної кон'юнктури державницьких устремлінь. Міграційні рухи мали декілька форм свого вияву в різні історичні епохи: військових поглинань та економічних надбань інших народів чи господарського освоєння нових територій, куди привносилися свій етнографічний колорит, культура, традиції тощо. Крім того, переселення значної кількості людей носили стихійний або організований характер. У сьогоденні міграційні рухи зберегли свою життєвість та продовжують впливати на історичний розвиток людства. Змінилась лише їхня форма, яскраво вираженою стала їхня інтеграційна сутність, в основі якої лежать економічний і технологічний фактори.

Предметом розгляду в статті є етнічний процес у XVIII ст. на українських землях. Саме в цей період завершилось формування української етнічної території, в межах якої, в наступні століття, загалом сформувалась українська держава.

Важливість порушеного питання полягає в тому, що проблеми етнічного складу населення південно-східного, південно-західного та південного регіонів України і те, кому належить вагомий внесок у господарському освоєнні краю у XVIII ст. – є часто предметом творення сучасних політичних концепцій. Загальнодержавний підхід у висвітленні цієї проблеми породжує міфи й демагогічні заяви, що суперечить реальним історичним, демографічним та етнологічним факторам, із чим політико-географічна вісь української держави не може не рахуватися.

У вітчизняній та в російській історичній науці ця тема, час від часу, перебуває в полі зору дослідницьких інтересів й отримала різні трактування. В цій царині працювали Н. Полонська-Василенко, П. Чубинський,